

Olena Kiryanova

**UKRAIAN SCHOLASTIC INTELLIGENTSIA IN 1920–1930 IN HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSE OF SOVIET AND FOREIGN RESEARCHERS
(THE 20S – THE FIRST HALF OF THE 50S OF XX CENTURY)**

This article is dedicated to the historiographical discourse of Soviet and foreign researchers in the 20s – the first half of the 50s of XX century. The discourse deals with place and role of Ukrainian scientific and scholastic intelligentsia in cultural-educational processes in 1920–1930 in USSR. Firstly, it is established that the views of one group of authors were based on the pragmatic usage of professional experience of the «old» intelligentsia in order to create new soviet society with the «new» intelligentsia, which would be loyal to the communist party; other point of view was based on partner and national-communist principles in attitude towards intellectual potential of the nation. In 1930s the “old intelligentsia” was not considered as an independent part of society. Secondly, it is proved that research activity of immigrant scientists became a challenge for soviet researchers because it had ruined the stereotypes of soviet historiography thus demonstrated the falseness of class concepts.

Key words: scholastic intelligentsia, pedagogues, historiographical discourse, soviet researchers, class concept.

УДК 7.072.2:316.4.063.7(477–25) «1932/1933»

Марія Січка

**РЕПРЕСІЇ ПРОТИ КИЇВСЬКИХ МИСТЕЦТВОЗНАВЦІВ У 1932–1933 РР.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ МІСТА КИЄВА)**

У статті висвітлюються репресивні заходи проти мистецтвознавців Києва у 1932–1933 рр. за матеріалами Київської міської контрольної комісії, які збереглися у Держархіві м. Києва. Проаналізовано висновки робітничо-селянської інспекції та результати чисток музеїв Києва, зокрема звинувачення працівників Всеукраїнського музейного городка, політична та кваліфікаційна оцінка мистецтвознавців комісією. Прослідковано ідеологічне сприйняття мистецтвознавчої роботи молодих науковців, формулювання причин звільнень та подальша доля дослідників.

Ключові слова: мистецтвознавці Києва, музейники Києва, репресії, Всеукраїнський музейний городок, Київська міська контрольна комісія.

Репресії проти інтелігенції у 1930-ті рр. охоплювали більшість наукових центрів радянської України. Такі ж заходи влади відбувались у Києві, Харкові, Одесі та інших містах УРСР. Але Київ був найпомітнішим у своїх втратах, оскільки був місцем, де розташовувались кафедра мистецтвознавства Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН) та художні музеї, і мав найбільший науково-дослідний потенціал. Тому арешти та звільнення з роботи київських мистецтвознавців найсильніше позначились на розвитку української мистецтвознавчої науки.

Крім того, підвищена увага до мистецтвознавців Києва з боку влади та каральних органів була зумовлена не лише їх українознавчими дослідженнями та українофільськими настроями, але й активною пам'ятко-охоронною та музейною роботою, яка у 1930-х рр. стала на заваді систематичному масовому знищенню культурних пам'яток Києва, пов'язаного з посиленням антирелігійної компанії та підготовкою до перенесення столиці УРСР з Харкова – до Києва у 1934 р.

Дослідженням репресивних заходів влади щодо мистецтвознавців Києва займалися С. Білокінь [1–4], Р. Маньковська [5–8], О. Бонь [9–12], які визначили основні форми репресивних дій проти мистецтвознавців: психологічний та адміністративний терор (партчистки, нічні засідання, прилюдні визнання власних «ідеологічних помилок» провідними вченими на зборах, спонукання до «пильності», критика у пресі, перепони у виданні праць) [2, с. 131–133]; дискредитація; звільнення з роботи; вилучення з наукового обігу наукових праць; ув'язнення; заслання; розстріли [7, с. 320].

У контексті цієї проблематики не використані у повній мірі джерела з Державного архіву міста Києва (далі – Держархів м. Києва), у якому зберігаються документи (протоколи та звіти) Київської міської контрольної комісії (фонд Р-323), яка обстежувала музеї Києва і давала політичну оцінку багатьом мистецтвознавцям, зокрема на підставі рішень цієї комісії науковці звільнялись з роботи.

Таким чином, завданням статті є висвітлення репресивних заходів влади проти мистецтвознавців Києва на початку 1930-х рр. за документами Держархіву м. Києва.

У архівних фондах Держархіву м. Києва зберігаються звіти та акти обстеження роботи музеїв і навчальних закладів Київською міською контрольною комісією, постанови та доповідні записки міської контрольної комісії та Робітничо-селянської інспекції (далі – РСІ), протоколи засідань бригад РСІ під час проведення обстежень київських музеїв та списки їх співробітників, тощо.

На початку 1930-х рр. у Києві мистецтвознавці працювали здебільшого у ВУАН (кафедри українського мистецтва та кабінеті українського мистецтва при ній), у системі Народного комісаріату освіти (науково-дослідній кафедрі мистецтвознавства) та у музеях: Музеї мистецтв, Національній картинній галереї (з початку 1930 р. так називалась Київська картинна галерея ВУАН, тепер – Київський національний музей російського мистецтва), Всеукраїнському музейному городку (далі – ВМГ) та Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Шевченка (далі – ВІМШ). З кінця 1930 р., через реорганізації та скорочення штату у ВУАН, кабінет українського мистецтва значно зменшує як штат своїх співробітників, так і коло обов'язків. Водночас закривається аспірантура при Науково-дослідній кафедрі мистецтвознавства і всі аспіранти розподіляються в аспірантури при музеях, де молоді науковці продовжують працювати після її закінчення. Тому для нашого дослідження є важливими списки співробітників київських музеїв за 1932 р. [13], які дають картину розподілення наукових кадрів галузі мистецтвознавства по музеям на період початку активізації репресій. Ці списки є найбільш повними переліками задіяних у науковій роботі мистецтвознавців цього періоду.

У ВМГ працювали такі мистецтвознавці: П. Курінний – директор, П. Потоцький – завідувач Музею України, М. Новицька – завідувач фонду шиття й тканини, П. О. Балицький – завідувач фондом письма та друку, І. Моргилевський – завідувач фондом архітектури [13, арк. 6], М. Венгржанівська – екскурсовод-лаборант і завідувач фототеки [13, арк. 6 зв; 14, арк. 12], К. Білоцерківська – лектор-доцент, М. Щепотьєва – лектор-доцент [13, арк. 6], Н. Геппенер – лектор, Л. Левитська – аспірант музею [13, арк. 6 зв; 18, с. 50–52]. У Національній картинній галереї завідувачем відділу графіки була П. Кульженко, завідувачем відділу малярства – В. Денисов. У Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Шевченка крім, вже на той момент авторитетного мистецтвознавця, завідувача кабінету мистецтва Ф. Ернста працювала на посаді лаборанта і його учениця А. Артюхова [13, арк. 1]. У Музеї мистецтв ВУАН поруч із заступником директора С. Гіляровим працювала завідувачем відділу мистецтва сходу М. І. Вязьмітіна, а серед аспірантів музею бачимо і учнів С. Гілярова з Київського художнього інституту (зараз – Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури) – Л. Сак та Л. Калениченка [13, арк. 2].

Як бачимо зі списків, у музеях Києва на 1932 р. працювало чимало учениць академіка по кафедрі українського мистецтва ВУАН О. Новицького – колишніх членів гуртка «Studio» при Кабінеті українського мистецтва ВУАН, слухачок семінарів українського мистецтва Д. Щербаківського при ВІМШ та Ф. Ернста при Музеї мистецтв ВУАН, що забезпечувало продовження формування київської мистецтвознавчої школи.

Ці списки працівників формувались для Київської міської контрольної комісії, а вже на їх основі складались особисті характеристики на кожного зі співробітників, які у свою чергу надсилались під грифом «таємно» до сектору науки Народного комісаріату освіти та відділу пропаганди обкому КП(б)У разом з висновками і пропозиціями комісії.

Більш цілісну картину сприйняття музеїв владою можна скласти завдяки звітам музеїв [15] та бригад з їх обстеження [16] за 1930–1931 р. Варто відзначити, що у цих звітах бригади з обстеження хоч і зосереджувались на ідеологічних хибках та звинувачували музейників у відсутності марксистського підходу, але не піддавали сумніву кваліфікацію науковців. Тоді як характеристики співробітників з додатків до висновків і пропозицій комісії по обстеженню ВМГ у 1933 р. [14, арк. 12–18; 17, арк. 45–51], крім загальної біографічної інформації, містять політичну, класову та кваліфікаційну оцінку мистецтвознавців. Показовими у цих характеристиках є навіть фактологічні помилки у визначенні освіти мистецтвознавців. Загалом ці документи дозволяють простежити репресивні дії щодо музейників. Найбільш повно представлені документи з обстеження партійного осередку ВМГ.

Хоча справа обстеження ВМГ датується 1933 р. але перевірка колективу ВМГ почалась ще у 1932 р. комісією ЦК КП(б)У і закінчилась тоді звільненням П. П. Курінного з посади директора за «отсутствие классового подхода в научной деятельности, увлечение стариной и непонимание процесса нового социалистического музейного строительства» [18, с. 52]. Разом з ним під вогонь критики тоді потрапили праці М. Новицької, К. Мощенко, П. Попова та ін.

Перші арешти і звільнення київських мистецтвознавців і музейників почались зимою і навесні 1933 р. 25 лютого 1933 р. П. Курінного заарештували і вже 8 березня він написав заяву, у якій засуджував свою «контрреволюційну діяльність», а 5 травня 1933 р. його було звільнено з роботи, але 11 травня – випущено з-під арешту. Йому заборонили працювати за фахом, викладати та друкуватись [19, с. 8].

У серпні 1933 р. проти П. Курінного та партійців музею звучать звинувачення у пресі [14, арк. 47 зв; 20, с. 4], яким передують доповідні записки голови Київської міської контрольної комісії Карасевича: «Випадок останніх днів ще раз підкреслює, що класовий ворог не припиняє своєї діяльності. Комуніст-керівник н/д сектору ВМГ Балицький підсовує директору т. Калініченку для підпису контрреволюційний акт підписаний руками класового ворога П. Курінного, акт спрямований проти заходів ДПУ про зняття дзвонів в ВМГ» [14, арк. 27; 17, арк. 13]. Проте основною причиною подальшої ретельної чистки музею, на нашу думку, були численні заяви від партійних керівників ВМГ із взаємозвинуваченнями, надіслані впродовж червня-серпня 1933 р. до Київської контрольної комісії, у яких основний акцент ставиться на «тісний зв'язок» та «зрощення» з класовим ворогом – П. Курінним [17, арк. 12–44].

Після цього вже на початку вересня 1933 р. ВМГ потрапило під ретельну партійну чистку кадрів з масовими звільненнями та заборонами займатись науковою діяльністю [2, с. 131–132; 21, с. 132].

Наступною, як «ідеологічно класово чужий елемент націоналістично-ворожої орієнтації», було звільнено з роботи, із заборонено працювати в наукових установах, дочку академіка О. Новицького – М. Новицьку, а відділ тканини та шиття, яким вона звідувала, було розформовано [22, с. 105]. У таємній особистій характеристиці на кожного зі співробітників ВМГ, надісланий комісією для обстеження ВМГ до сектору науки Народного комісаріату освіти 27 червня 1933 р., вказано, що вона «реакційний націоналістично ворожий елемент, що виявилось в її друкованій продукції й в експозиції. Фахівець (по тканині) середній. Політично-ворожа й чинить прикритий опір усім заходам дирекції. З роботи треба усунути» [14, арк. 13].

З протоколів роботи Комісії чистки радапарату ВМГ видно як сприймалась мистецтвознавча робота молодих науковців. Зокрема 12 серпня 1933 р. в обговореннях згадується стаття, опублікована М. Новицькою в збірнику «Музеї України» 1927 р.: «Зав. фондом шиття т. Новицька писала книжки, де восхваляла лаврську «епітрахіль», тощо, контр-револ. змісту» [14, арк. 56]. А даючи характеристику М. Новицькій 27 серпня 1933 р. комісія пояснює в чому полягав «контрреволюційний зміст»: «Твір «Лаврські епітрахілі» засуджено, як націоналістичний, без жодного антирелігійного елементу, без марксизму, захоплення лише технікою. [...] У газетах були виступи проти моєї застарілої продукції, яку сама вже засудила». Крім того, протокол вказує, що М. Новицька «жодної екскурсії до кабельного заводу не перевела. Минул. р. було 100 % ударників-науковців. Квіти на могилу Щербаківського носила, бо він був її вчителем, вважала його лекції за корисні». Ім'я Д. Щербаківського неодноразово з'являється у протоколах чистки і не лише стосовно його учнів. Зокрема самій М. Новицькій доводиться засуджувати свого вчителя: «Щербаківський захоплювався технізмом, він поділяв речі за територіяльними ознаками» [14, арк. 106].

Така «критика» мистецтвознавця вважалась доцільною, оскільки у тому, що стосувалось роботи музейників, то критикувалась саме її мистецтвознавча складова – недоліком вважалось навіть послуговуватись «естетичним принципом» при побудові виставки шиття. «Робітник-скульптор», член КП(б)У та лектор ВМГ І. Шманай, який був членом бригади по обстеженню роботи ВМГ 25 червня – 14 липня 1931 р., говорить про М. Новицьку: «Новицька правду не сказала про своє соцпоходження, та який будинок мали. Її експозиція була закрита, як буржуазно-естетична ідеологічно не витримана, шкідлива. Вона кепсько визнає свої писательські помилки» [14, арк. 106]. Як згадує Н. Геппенер: «Бідолаху Новицьку майже годину мордували запитаннями про те, чому її батьки в перші роки ХХ ст. побудували в глухому закутку Криму маленьку сімейну дачу. На які доходи? який вони мали капітал? як були пов'язані зі світом капіталізму? і т.д., і т.ін.» [21, с. 132]. Насправді ж згадана дача була побудована ще до революції переважно на кошти свекра О. Новицького, який працював у судовій системі Російської імперії [23, с. 128].

На звинувачення ж у націоналізмі М. Новицька могла лише відповісти: «Мені здається, що я не петлюрівка і шовінізм мене завжди обурював» [14, арк. 106]. Але парторг Т. Назаренко, «недавній чоловік контрреволюціонерки» [14, арк. 47 зв; 20, с. 4] М. Щепотьєвої, якого на тих же засіданнях звинувачували у змові з П. Курінним та «жіночим колективом», не маючи доказів шовінізму в роботі М. Новицької, притягує «перевірену» схему цькування її батька: «В останньому номері Пролет. Правди є обвинувачення її й її батька у націоналізмі. З недобитка СБУ, петлюрівщини вона ніби нічого немала спільного. [...] Вона вихованка Академії Наук і їй негайно дали посаду і аспірантуру у ВМГ» [14, арк. 106].

Таким чином, як дочку, так і батька, а з ним і всю Академію наук – затавровано як «націоналістів», оскільки «Пролетарська правда» не бреше. І хоча П. Курінний виступив зі спробою захисту своєї співробітниці, кажучи, що виставка мала типову «нацдемівську» експозицію, але «тепер Новицька виправляється», проте у відповідь отримав максималістську відповідь: «Націоналістичний, буржуазний об'єктивізм припущено з боку т. Курінного у оцінці т. Новицької. Вся її робота була нацдемівська. Це від її виховання. Новицька працювала під керівництвом

українського фашизму. Це школа Щербаківського, петлюрівська, контр-революційна. Новіцька і зараз цілком переконана в своїх думках» [14, арк. 107].

М. Новіцька вимушена погоджуватись: «Самокритику провадила, знаю, що ще не позбулась формалізму при опису окремих речей. Працюю над собою, щоб виправити своє минуле виховання». Але й це не задовольняє комісію, метою якої є цілковита заміна старих кадрів, і підсумовуючи всі «провини» молодішої ученої, яка «влаштувала у ВМГ шкідницьку експозицію, яку було засуджено, всю свою роботу просякла націоналістичним духом, прихильниця учасника СВУ Щербаківського, ученицею якого була, дочка кол. дворянина», комісія присуджує вирок: «заборонити працювати в антирелігійних й наукових установах» [14, арк. 107].

Крім того, на М. Новіцьку, як і на її батька, збиралась окрема справа з метою звинувачення їх у діяльності в контрреволюційній організації. Для цього було отримано свідчення інших відомих мистецтвознавців – С. Таранушенка та Ф. Ернста [9, с. 33]. Після звільнення (з 1934 р. по 1941 р.) М. Новіцька працювала на телеграфі та у бібліотеках Києва, зокрема Науково-дослідній бібліотеці Київського університету, доки у 1944 р. її не поновили старшим науковим співробітником у Кабінеті народної творчості Академії архітектури УРСР.

Впродовж наступних місяців чистки ВМГ було звільнено й інших молодих мистецтвознавців. Зокрема К. Білоцерківську, про яку Н. Геппенер пише у спогадах: «Працелюбну, безмірно віддану науковій роботі Катерину Іллівну Білоцерківську звинуватили в симпатіях до українських націоналістів лише тому, що вона була аспіранткою при кафедрі мистецтвознавства АН УСРР і збирала матеріал про історію і продукцію фаянсової фабрики в Межигір'ї» [21, с. 132–133].

Показовою є помилка перевіряючих, які в протоколі від 27 червня 1933 р. зазначають у біографії дослідниці – «освіта низча» [14, арк. 12], хоча К. Білоцерківська закінчила історично-філологічний відділ київських Вищих жіночих курсів (1918 р.), навчалась в Археологічному інституті, а після його закриття 1924 р. продовжила навчання на семінарах при ВІМШ та у гуртку «Studio», що згодом дозволило їй стати аспіранткою кафедри мистецтвознавства [2, с. 158, 772–773], а потім (через два роки всіх аспірантів кафедри було розподілено по музеях) – ВМГ і закінчити аспірантуру восени 1931 р. [14, арк. 37 зв.]. Проте комісія робить висновок, що мистецтвознавець «як наук. робітник зовсім не цінна, в роботі себе зовсім не виявила, фах не високий, політично не перевірена, треба замінити» [14, арк. 12], через що її 17 липня 1933 р. звільняють з посади наукового співробітника фонду письма та друку з формулюванням «за скороченням штатів у зв'язку з реорганізацією».

Але майже через півмісяця після цього, як дізнаємось з її заяв написаних 26 серпня 1933 р. до РСІ та комісії по чистці ВМГ, формулювання було змінено: «Білоцерківська – науковий робітник I кат. по відділу письма та друку, керівник кабінету гравюр, 1) як науковець не виправдала себе упродовж кількох рр., 2) не реагувала на шкідницьку роботу зав фондом письма та друку т. Балицького і Курінного, а 3) фактично стала прибічником шкідницької діяльності – з роботи зняти» [14, арк. 35–37]. Відповідаючи на звинувачення по кожному пункту, К. Білоцерківська «приймає» перший пункт обвинувачення, пояснюючи, що через велику завантаженість поточною роботою «вплоть до стирання пороку у фондї, а крім фондової роботи – вести екскурсії в Музеї Історії Лаври» [14, арк. 37 зв.], та за відсутністю наукового керівництва вона не мала змоги зосередитись на науковій роботі, крім того вона звертає увагу на інші помилки комісії, яка приписала їй посаду керівника вигаданого «кабінету гравюр» та завищила її стаж наукового співробітника (замість 1 р. та 10 місяців – «кількох рр.»). Водночас говорячи про свою наукову роботу К. Білоцерківська вимушена засуджувати свої 2 мистецтвознавчі статті [14, арк. 38]. За другим пунктом звинувачення К. Білоцерківська нагадує, посилаючись на протоколи нарад ВМГ, що вона «відкрито говорила про бездіяльність т. Балицького, бо я бачила його бездіяльність, знала про неї. Але реагувати на те, чого я не знала – на діяльність т. Балицького – я не вмю, бо не знаю про неї. т. Балицькоюю тим шкідник що він нічого не робив по ВМГ, але про його діяльність шкідницьку та іншу – я нічого не чула. А т. Курінний, з його всякою діяльністю, був далеко від мене, маленького співробітника фонду. Я знала його, як директора, завжди зайнятого. Якому було не до того, що взнатися зі мною» [14, арк. 38 зв.].

Таким чином, К. Білоцерківська наголошує на безглуздіості формулювань обвинувачення і просить не поновлювати її, а лише змінити ці формулювання, адже звільнення за другою категорією не давало можливості в подальшому працювати в наукових установах, а отже й по спеціальності. Апелює К. Білоцерківська і до логіки комісії, сміливо зазначаючи: «Отже нібито ясно, що я не ставлениця т. Курінного. Може я винна в тому, що це трапилося за часів його директорства у ВМГ, а не когось іншого. Але, мені здається, тоді мене треба судити і за те, що я народилася не після революції. Не ставлениця т. Курінного, ворог т. Балицького (і це можна ствердити документально) я раптом – «фактично прибічник шкідницької діяльності їх» – в чому-ж саме, якої діяльності, як це розуміти? Я вимагаю фактів, а не пустого обвинувачення. Не можна

радянську людину, що чесно працювала впродовж багатьох рр. в інших установах (у мене є грамота від Попр.Труд.Інст., яку я в копії додаю) плямувати безпідставно, робити шкідником, вивчивши його» [14, арк. 39–39 зв]. Та апеляція до здорового глузду, як і заява до бюро скарг 21 вересня 1933 р. [14, арк. 53], не подіяла, оскільки після її звільнення, у спробі врятувати свою посаду, лектор ВМГ О. Баланіна 26 липня 1933 р. на засіданні комісії чистки радапарату ВМГ свідчила, що: «У ВМГ були певні групування 1927–29 р. на кафедрі мистецтвознавства був акад. Новицький, під прикриттям кафедри переводилась петлюрівська агітація, брали участь Курінний, Щербаківський, Новицька, Щепотьєва, Венгрженівська, Білоцерківська. Ця кафедра була при ВУАН, це було ядро, коло якого скупчувались і потім розійшлись по установах, частина попала у ВМГ. Щербаківський належав до СВУ» [14, арк. 103]. Маючи такі «докази» від людини, яку на тому ж засіданні було засуджено як підлабузницю та пліткарку, комісія все ж взяла на озброєння її слова. Адже саме з цією метою і проводились «чистки» та «самокритичні» виступи – зібрати якомога більше матеріалів на співробітників, навіть не правдивих, які можна було б використати за необхідності. У результаті цієї чистки К. І. Білоцерківська, як і М. О. Новицька, мусила працювати не за фахом [21, с. 144].

Так само комісія дає кваліфікаційну оцінку М. Венгржанівській і робить висновок, що вона «фахівець середній», адже «по соцпоходженню чужий елемент. До роботи ставиться незадовільно. Треба перевірити додатково через відповідні органи» [14, арк. 12]. Очевидно, наслідком додаткової перевірки стала зміна, як і К. Білоцерківській, формулювання причини звільнення 17 червня 1933 р. за скороченням, на нове – у наказі від 10 серпня 1933 р. вже було вказано: «жена белого, дочь полковника скрыла соц-положение – с работы снять». Оскільки М. Венгржанівська через хворобу навіть не була присутня на чистці, у своїй заяві 31 серпня 1933 р. в Комісію вона нагадує, що про своє соціальне походження вона повідомляла на чистці 1932 р. Крім того, вона подає відомості зі своєї біографії, щоб переконати комісію, що також належить до робітників: «Умер отец в 1922 году. Я всю свою жизнь не меняла свой фамилии и работала и живу на заработанные моими руками средства с 1917 года т.е. с 16 лет от роду. О чем есть все документы. В Музейный городок я пришла в 1929 г. членом союза железнодорожников в котором я состояла с 1917 год. Первый раз я пошла замуж в 19 лет и мой первый муж умер 12 лет назад – и я уже 10-й год замужем за рабочим, сыном рабочего (машиниста) героя труда и члена партии. Живу я в рабочей среде и хочу быть полезным гражданином нашего Союза» [14, арк. 54–54 зв].

Учениця харківського мистецтвознавця С. Таранушенка, М. Щепотьєва, сестра засудженого восени 1929 р. у справі СВУ музикознавця В. Щепотьєва, обвинувачена комісією у зв'язках з «петлюрівським колом» як «дружина автокефального мітрополіта» і не зважаючи на те, що мистецтвознавець закінчила «радянську аспірантуру», комісією робиться висновок, що вона «Робітник слабій. З роботи треба зняти» [14, арк. 14]. У критиці М. Щепотьєвої особлива увага приділяється її особистому життю, зокрема підкреслюється її шлюб з «митрополитом» (насправді архієпископом) заарештованим 8 жовтня 1929 р. за антирадянську агітацію К. Кротевичем [24, с. 58–59], а також стосункам з парторгом Т. Назаренком: «До останнього часу, під надійним захистом паротяга. Назаренка ця «громадянка» зберігала свою посаду в ВМГ і навіть активно впливала на роботу цієї установи» [14, арк. 47 зв; 20, с. 4]. На засіданні проти неї свідчили О. Баланіна і М. Вайнштейн: «Була міцна жіноча група, на чолі якої була Щепотьєва (дружина Назаренка), складалась група з Гепнер, Левицької та ще декого. Назаренко був під впливом Щепотьєвої і коли раз влітку залишився директором, то фактично керувала Щепотьєва» [14, арк. 84]. Він же у своєму виступі згадує, передчасно померлу від запалення легень 5 червня 1933 р. лектора-доцента Л. Левитську [25, с. 868, 880]: «Лівецька (померла вже) теж зривала роботу, бо їй треба було заробляти на стороні гроші на пакунки своєму чоловіку, що був засланий на Соловки» [14, арк. 84].

Після партійної чистки у заповіднику з мистецтвознавців залишилась працювати лише Н. Геппенер. Це може бути пояснено тим, що до цього часу вона перебувала не на науковій, а лише на лекційній роботі. Згідно з її спогадів, перед чисткою (з листопада 1929 р.) вона проводила антирелігійні екскурсії Близніми печерами [21, с. 119]. Водночас у заявах до контрольної комісії РСІ від 30 липня 1933 р. та 10 серпня 1933 р. колишній директор музею історії лаври Г. Денісов, звинувачуючи Н. Геппенер у «тісних і дружніх зв'язках» зі Щепотьєвою, розкриває причину з якої вона так і не стала аспіранткою ВМГ: «Складаючи списки на вичистку ворожих елементів т. Назаренко до нього не вніс: Щепотьєвої, Баланіной, Геппенер та Білоцерківської і лише після того, як я на засіданні партгрупи вніс пропозицію їх включити, то було внесено Щепотьєву та Баланіну, а решта ні, та й то в другу чергу. Окрім цього в свій час т. Назаренко з допомогою голови МК т. Муренко провів Геппенер в аспірантуру, коли мені про це було заявлено т. Скрипкою, то я поставив питання про скликання партгрупи де і було анульовано попереднє рішення» [17, арк. 24–25].

Під час наступної хвилі чисток у липні 1937 р. у газеті «Вечірній Київ» на Н. Геппенер зведено наклеп, через що впродовж кількох місяців вона, як і багато науковців у цей рік, «сиділа на

чемоданах» в очікуванні несправедливого арешту, а у грудні 1937 р. її було звільнено з музею. Хоча Н. Геппенер не заарештували (у неї були документи, які повністю спростовували газетні вигадки) вона також вирішила змінити вид діяльності, проте на курси бухгалтерів після наукової роботи її не взяли. Врешті на початку 1938 р. вона повернулася до музейної роботи [21, с. 135, 140–141].

Таким чином, на 1934 р. за звинуваченням у контрреволюційній діяльності або буржуазному націоналізмі з музеїв та відділів ВУАН у Києві було звільнено більшість мистецтвознавців. У ВМГ до певного часу залишилась лише Н. Геппенер, у Національній картинній галереї до 1946 р. – П. Кульженко, чия репутація постраждала через роботу директором музею під час окупації, у жовтні 1933 р. був заарештований Ф. Ернст, у грудні його «як класового ворога», а за ним і В. Є. Козловську як «ту, що змикалась з класовими ворогами» звільнили з роботи у ВУАН [26, арк. 7]. З ВІМШ було звільнено і А. Артюхову [2, с. 459–461], після чого її було заарештовано і заслано до Маріїнська [3, с. 194]. У Музеї мистецтв 1933 р. арештували І. Врону та С. Гілярова, а 1934 р. після реорганізації відділів музею була вимушена залишити мистецтвознавчі дослідження і перейти на бібліотечну роботу М. Вязьмітіна.

Мистецтвознавці складали нечисленний прошарок київської інтелектуальної еліти, тому знищення чи усунення від наукової роботи навіть частини з них негативно позначилось на розвитку наукової галузі. Вимушений перехід на іншу, часом адміністративну або технічну, роботу, зміна галузі на більш безпечну (археологічну або бібліотечну) надовго порушили традиційний зв'язок поколінь, що зруйнувало формування київської мистецтвознавчої школи.

Список використаних джерел

1. Білокінь С. І. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст / С. І. Білокінь. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 286 с.
2. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) / С. І. Білокінь. – Дрогобич: «Колос», 2013. – Т. 2. – 1066 с.
3. Білокінь С. І. Музей України. Збірка П. Потоцького / С. І. Білокінь. – Київ: 2006. – 476 с.
4. Білокінь С. І. Репресії проти музейників у ряду різних типів терору / С. І. Білокінь // Музейна справа та музейна політика в Україні ХХ ст. – Київ: Златограф, 2004. – С. 27–35.
5. Маньковська Р. В. Музейники в лещатах тоталітаризму / Р. В. Маньковська // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – 2001. – Вип. 13. – С. 389–398.
6. Маньковська Р. В. Музейництво в Україні / Р. В. Маньковська. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 140 с.
7. Маньковська Р. В. Музейні установи та музейники у період «Великого терору» (1937–1938 рр.) / Р. В. Маньковська // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 300–321.
8. Маньковська Р. В. Репресії серед музейних працівників в кінці 20–30-х рр. / Р. В. Маньковська // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 263–271.
9. Бонь О. І. Академік Олекса Петрович Новицький: наукова та громадська діяльність / О. І. Бонь. – Київ: [б.в.], 2004. – 220 с.
10. Бонь О. І. «...Методологія в мене не відповідає сучасним вимогам, зато мої знання їм необхідні» / О. І. Бонь // Сумська старовина. – 2007. – № 21–22. – С. 123–132.
11. Бонь О. І. Діяльність Музею українських діячів науки і мистецтва в умовах наростання тиску тоталітарного режиму у кін. 1920–1930-х рр. / О. І. Бонь // Література та культура Полісся. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – Вип. 39. – С. 149–157.
12. Бонь О. І. Особливості архівної джерельної бази біографічних досліджень діячів гуманітарної науки радянської України в 1920–1930 рр. / О. І. Бонь // Історія. – 2009. – С. 112–114.
13. Державний архів міста Києва (Держархів м. Києва), ф. Р-323, оп. 1, спр. 1610, 9 арк.
14. Держархів м. Києва, ф. Р-323, оп. 1, спр. 1638, 124 арк.
15. Держархів м. Києва, ф. Р-323, оп. 1, спр. 678, 8 арк.
16. Держархів м. Києва, ф. Р-323, оп. 1, спр. 696, 59 арк.
17. Держархів м. Києва, ф. Р-323, оп. 1, спр. 712, 66 арк.
18. Гришин А. Д. Відомості про співробітників заповідника (20–30-ті роки). Історична довідка / А. Д. Гришин // Лаврський альманах. – 2002. – Вип. 7. – С. 47–52.
19. Білокінь С. І. Українські музейники 1920-х рр. / укл. С. І. Білокінь // Український музей. – Київ: Фенікс, 2007. – С. 1–15.
20. Якубовський С. Притулок нацдемівців, осередок войовничого націоналізму [ВМГ] / С. Якубовський // Більшовик. – 1933. – № 155. – 9 серпня – С. 4.
21. Геппенер-Лінка Н. В. Всеукраїнське музейне містечко: Спогади / переклад з рос. О. Неживого; прим. С. І. Білокіня // Пам'ятки України. – 2003. – Ч. 1–2 (138–139). – С. 112–145.
22. Студенець Н. Марія Новицька. Життєвий шлях і наукова діяльність / Наталя Студенець // Студії мистецтвознавчі. – 2005. – Ч. 3 (11). – С. 103–124.
23. Бонь О. І. Збереження історичних пам'яток Криму у 1918–1922 рр. (на прикладі діяльності О. П. Новицького) / О. І. Бонь // Наша справа. – 2004. – С. 127–131.
24. Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939): біографічний довідник / [Бухарева І. В., Даниленко В. М., Окіпниж В. М., Преловська І. М.]. – Київ: Смолоскип, 2011. – 182 с., іл.
25. Ходак І. О. Лизавета Левитська (з історії українського мистецтвознавства 1920-х – початку 1930-х рр.) / І. О. Ходак // Серія мистецтвознавча. – 2014. – № 5 (119). – С. 867–883.
26. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. Х, спр. 12808–12809, 7 арк.

Марія Сичка

**РЕПРЕССИИ ПРОТИВ КИЕВСКИХ ИСКУССТВОВЕДОВ 1932–1933 ГГ.
(ПО МАТЕРИАЛАМ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА Г. КИЕВА)**

В статье освещаются репрессивные меры против искусствоведов Киева 1932–1933 гг. по материалам Киевской городской контрольной комиссии, которые сохранились в Госархиве г. Киева. Проанализированы выводы Рабоче-крестьянской инспекции и результаты чисток музеев Киева, в частности обвинения работников Всеукраинского музейного городка, политическая и квалификационная оценка искусствоведов комиссией. Прослежено идеологическое восприятие искусствоведческой работы молодых ученых, формулировка причин увольнений и дальнейшая судьба исследователей.

Ключевые слова: искусствоведы Киева, музейщики Киева, репрессии, Всеукраинский музейный городок, Киевская городская контрольная комиссия.

Maria Sichka

**REPRESSION AGAINST ART HISTORIANS IN 1932–1933 IN KYIV
(ON MATERIALS OF STATE ARCHIVES IN THE CITY OF KYIV)**

The article highlights the repression against Kyiv art historians in 1932–1933 using the materials of Kyiv city control commission which have been preserved in the State Archives in the City of Kyiv. Analyzed findings Rabkrin (Workers' and Peasants' Inspectorate) and results purge museums of Kyiv, including allegations of Ukrainian museum workers in «All-Ukrainian museum gorodok» (Kyiv Pechersk Lavra), political and professional grade of art historians by commission. Followed ideological perception of works in history of art of young scientists, formulation of layoffs causes and the fate of researchers.

Key words: art historians of Kyiv, Kyiv museum workers, repression, All-Ukrainian museum gorodok.

УДК 94: 314.745.25: 39] (477.83/86+430)

Ольга Бежук

**СТАН І ПРОБЛЕМА ПРИМУСОВИХ РОБІТНИКІВ ДИСТРИКТУ «ГАЛИЧИНА»
В МАТЕРІАЛАХ ЛЬВІВСЬКОЇ БІРЖІ ПРАЦІ**

Розглянуто досвід примусу та перебування цивільного населення Східної Галичини в умовах Третього Райху на основі документальної бази Держархіву Львівської обл. Листування галицьких українців з легальними інституціями засвідчує нові факти їх життєвого досвіду в умовах окупації краю та виживання на чужині.

Ключові слова: окупація, округ «Галичина», Львівська біржа праці, примусові робітники, Український центральний комітет.

На сьогоднішній день універсальні схеми геополітичної історії відходять на другий план, адже в центрі досліджень гуманітаріїв постає людина та її безцінний досвід пережитого та переосмисленого. В цьому ракурсі тема примусових робітників й оstarбайтерів це – соціальна історія, що торкається повсякденних практик життя та виживання українців в умовах окупації й Третього Райху. Емпіричний та усний джерельні пласти дають цінну інформацію щодо вивозу, праці й побуту, міжособистісних та міжгрупових відносини примусових робітників та оstarбайтерів, що демонструють роботи сучасних дослідників теми: О. Забронець, Г. Стефанюк, Т. Пастушенко, Т. Лапан, М. Меленчук, Г. Грінченко, І. Винницької, П. Поляна, Т. Соловйової. Такий підхід хоч дисонує з міфом непереможної радянської людини та її супротиву нацистській владі, все ж уможлиблює здійснення комплексного аналізу феномену примусової праці «знизу», тобто, з погляду її безпосередніх учасників. Адже перспектива аналізу історичного феномену з позиції її учасників чи жертв – центральна в сучасному історико-антропологічному дослідженні.

Запропонована стаття розглядає діяльність Львівської біржі праці та Інформаційного бюро з вербування та відправки робочої сили у Німеччину на зразок подібних, що діяли на території округу «Галичина» в період 1941–1944 рр. Матеріали фондів Держархіву Львівської обл. цих інституцій містять цінну інформацію щодо вікового, соціального складу потенційних завербованих та листи наших краян безпосередньо з місця праці. Переписка галицьких робітників з Інформаційним бюро, УЦК та урядом праці свідчать, що джерела особистого походження мають багату перспективу